

Μνήμων

Τόμ. 22 (2000)

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΣΤΑΦΙΔΑΣ

ΚΑΙΤΗ ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ

doi: [10.12681/mnimon.593](https://doi.org/10.12681/mnimon.593)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ Κ. (2000). Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΣΤΑΦΙΔΑΣ. *Μνήμων*, 22, 247-258.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.593>

ΚΑΙΤΗ ΑΡΩΝΗ-ΤΣΙΧΛΗ

Ο ΠΟΛΕΜΟΣ ΤΗΣ ΣΤΑΦΙΔΑΣ

Το Σταφιδικό Ζήτημα έχει κατά καιρούς αποτελέσει αντικείμενο μελέτης κυρίως ως προς την οικονομική του διάσταση¹. Αντίθετα, δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς οι κοινωνικές του συνιστώσες. Επιπρόσθετα, ο αγώνας των σταφιδο-παραγωγών πληθυσμών της Βορειοδυτικής Πελοποννήσου στα χρόνια της μεγάλης σταφιδικής κρίσης έχει περιβληθεί από κάποια στοιχεία μυθοπλαστικά, τα οποία έχουν ενστερνιστεί και σύγχρονοι μελετητές. Ιδιαίτερα έχει τονιστεί η επίδραση των προοδευτικών ιδεών της Δύσης και, κυρίως, η επίδραση του αναρχισμού, που είχε ερείσματα στις μεγάλες πόλεις της περιοχής Πάτρα και Πύργο και που συνέβαλε στη μεγάλη ανάπτυξη ενός καθαρά λαϊκού - αγροτικού κινήματος.

Αντικείμενο της εργασίας αυτής είναι η ανάδειξη ορισμένων όψεων του σταφιδικού κινήματος, ενός κινήματος που ξεφεύγει από τα πλαίσια μιας πάλης των τάξεων. Δεν πρόκειται, όπως έχει υποστηριχτεί, για έναν αγώνα των αγροτών εναντίον των μεγάλων γαιοκτημόνων, εναντίον του μεγάλου κεφαλαίου ή εναντίον του κράτους². Ο αγώνας για τη σωτηρία της σταφίδας και ολόκλη-

Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί μεγαλύτερη και επεξεργασμένη εκδοχή του ομώνυμου άρθρου που δημοσιεύτηκε σε αρχική μορφή στο αφιέρωμα στις *Νέες Εποχές* με τίτλο: «Ελλάδα 1899. Περιμένοντας τον 20ό αιώνα» στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 18 Απριλίου 1999. Προκειμένου να αποτυπωθεί καλύτερα ο δυναμισμός του σταφιδικού κινήματος, κρίθηκε σκόπιμη για την παρούσα δημοσίευση η συμπλήρωση με παραπομπές και σημειώσεις από τις εφημερίδες της εποχής και από τις Συζητήσεις στο Κοινοβούλιο. Για μια πληρέστερη βιβλιογραφική ενημέρωση βλ. τη Βιβλιογραφία στη μελέτη: Κ. Αρώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα και οι Κοινωνικοί Αγώνες. Πελοπόννησος 1893-1905*, Παπαζήσης, Αθήνα 1999.

1. Σχετικές αναλύσεις και περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. Α. Σίδερης, *Η Γεωργική Πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξαν Εκατονταετία (1833-1933)*, Αθήνα 1934· Π. Πιζάνιας, *Οικονομική Ιστορία της Ελληνικής Σταφίδας, 1851-1912*, Αθήνα 1988· Θ. Καλαφάτης, *Αγροτική Πίστη και Οικονομικός Μετασχηματισμός στη Β. Πελοπόννησο*, Αθήνα τ. Α' 1990, τ. Β' 1991, τ. Γ' 1992.

2. Βλ. ενδεικτικά: Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του Αγροτικού Κινήματος στην Ελλάδα*, Αθήνα 1973 και *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Αθήνα 1972· Κ. Βεργόπουλος, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα

ρων των σταφιδικών πληθυσμών εκφράζει μια σφαιρική διαμαρτυρία όλων των πληττομένων από την κρίση κοινωνικών στρωμάτων. Οι πληττόμενοι πληθυσμοί εναποθέτουν το μέλλον τους στο κράτος, από την οικονομική πολιτική του οποίου εξαρτούν την επιβίωσή τους. Το κράτος δεν εκλαμβάνεται ως η έκφραση μιας κυρίαρχης τάξης αλλά ως η μή-έκφραση του σταφιδικού κόσμου. Έτσι η υπεράσπιση του σταφιδοφόρου νότου της χώρας απηχεί μια τοπική, κοινή υπεράσπιση συμφερόντων με άμεσο παραλήπτη το Κοινοβούλιο.

Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται ως προς τη στάση που τηρούν οι βουλευτές κατά τις συζητήσεις στη Βουλή προς επίλυση του Σταφιδικού Ζητήματος, αν, δηλαδή, συντάσσονται με τις επιταγές του κόμματός τους ή με εκείνες της ιδιαίτερης εκλογικής τους περιφέρειας.

Όπως πρόκειται να αναφερθεί, οι διαφορές που αναφέρονται δεν απορρέουν από ταξικά συμφέροντα αλλά από τα επί μέρους συμφέροντα των διαφόρων σταφιδοπαραγωγών επαρχιών, τα ιδιαίτερα αιτήματα των οποίων υποστηρίζονται από μια κάθετη συσπείρωση του κοινωνικού συνόλου της κάθε περιοχής. Γι' αυτό στις μεγάλες κινητοποιήσεις και τα συλλαλητήρια συμμετέχουν από κοινού όλες οι κοινωνικές τάξεις των πόλεων και της υπαίθρου με αποτέλεσμα να συγκροτείται μια άριστη συλλογική διαπραχμάτευση, που, όμως, δεν κατορθώνει να επιτύχει τα προσδοκώμενα οφέλη λόγω της αντίθεσης των συμφερόντων κάποιων άλλων σταφιδοπαραγωγών περιοχών, άριστα επίσης οργανωμένων αλλά με διαφορετικά αιτήματα.

Η σταφιδική κρίση ξέσπασε ως απόρροια της μονοκαλλιέργειας και της μονοεξαγωγής της σταφίδας σε συνάρτηση με τη γενική οικονομική δυσπραγία της χώρας και τις αντίξοες διεθνείς συγκυρίες.

Η αλόγιστη επέκταση των σταφιδαμπελώνων καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ακολουθώντας συγκυριακές ανάγκες κατανάλωσης της σταφίδας, είχε ενταθεί με το άνοιγμα της γαλλικής αγοράς, την οποία οι σταφιδοπαραγωγοί της Πελοποννήσου περιέβαλαν με υπέρμετρη αισιοδοξία για μόνιμη διαχέτευση του προϊόντος τους. Όμως, ενώ η αγγλική αγορά, όπου η σταφίδα χρησιμοποιείτο σε ξηρά μορφή στη ζαχαροπλαστική για την κατασκευή διαφόρων γλυκισμάτων και κυρίως για την κατασκευή της παραδοσιακής πουτίγκας, που καταναλώνονταν ευρύτατα και από τα λαϊκά στρώματα, ήταν μόνιμη και σταθερή, η απορρόφηση της σταφίδας από τη Γαλλία, όπου χρησιμοποιείτο

1975· Θ. Σταυρόπουλος, *Ιστορική Ανάλυση του Αγροτικού Ζητήματος στην Ελλάδα*, τ. Β' 1828-1909, Αθήνα 1979· Κ. Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην Ιστορία του Κινήματος της Εργατικής Τάξης*, Αθήνα 1985· Μ. Χουμεριανός, «Αγροτική κρίση και διαμαρτυρία στην Πελοπόννησο, 1893-1905», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Νεοελληνική Κοινωνία. Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις* (συλλογικό), Αθήνα 1993· Μ. Δημητρίου, *Το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κίνημα*, Αθήνα 1985· Π. Νούτσος, *Η Σοσιαλιστική Σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τ. Α', Αθήνα Αρ1990· Κ. ώνη-Τσίχλη, *Το Σταφιδικό Ζήτημα*, ό.π.

για την παρασκευή οίνων λαϊκής κατανάλωσης, είχε ημερομηνία λήξεως, εφόσον οφειλόταν στην καταστροφή των γαλλικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα. Η ανάκαμψη των γαλλικών αμπελώνων από την ασθένεια είχε ως αποτέλεσμα να κλείσει απότομα η γαλλική αγορά, όσο απότομα είχε ανοίξει.

Η κρίση άρχισε να έχει χαρακτήρα απειλητικό από το 1892, όταν οι τιμές της σταφίδας έπεσαν στην Πάτρα περίπου 50% σε σχέση με τις δύο προηγούμενες χρονιές. Από τότε υπήρχε ένα μόνιμο ετήσιο πλεόνασμα στην παραγωγή της κορινθιακής σταφίδας, το οποίο ήταν αδύνατον να καταναλωθεί.

Εκτός από τις σταφιδοπαραγωγούς περιοχές που επλήγησαν άμεσα, ολόκληρη η ελληνική κοινωνία αισθάνθηκε ζωνρότητα τον αντίκτυπο της σταφιδικής κρίσης³. Το σταφιδοεμπόριο αλλά και το εμπόριο γενικότερα είχαν κλονιστεί, τα κτήματα των σταφιδοκαλλιεργητών άρχισαν να βγαίνουν σε πλειστηριασμό χωρίς να εμφανίζεται κανείς ενδιαφερόμενος. Πλήθη καλλιεργητών, εμπόρων, βιοτεχνών, εργατών, κ.ά., είχαν φθάσει στα όρια της έσχατης ένδειας. Η Πελοπόννησος ήταν ανίκανη να πληρώσει τα χρέη της, ενώ η κρατική πτώχευση καθίστατο για έναν ακόμη σημαντικό λόγο μοιραία και αναπόφευκτη. Στις πληττόμενες περιοχές όλα τα κοινωνικά στρώματα κινητοποιήθηκαν με δυναμισμό για τη σωτηρία της σταφίδας.

Στον αγροτικό χώρο ο σταφιδικός αγώνας έφερε στην επιφάνεια τις εντάσεις και τις αντιθέσεις που συνήθως υποβόσκουν στις προβιομηχανικές κυρίως κοινωνίες μεταξύ κεντρικής εξουσίας και τοπικής κοινωνίας. Τέτοιου είδους ξεσπάσματα των αγροτικών στρωμάτων και μάλιστα με πολύ βίαιο τρόπο εκδηλώνονται στην Ελλάδα αμέσως μετά την ανεξαρτησία και συνεχίζονται καθ' όλη τη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνος. Γαλουχημένη μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο συμπεριφορών και αντιδράσεων και πεζόμενη από τη σταφιδική κρίση, η συλλογική συνείδηση οδηγείται σε διαμαρτυρίες και επιθετικές ενέργειες υπό μορφή βίαιων εκδηλώσεων, που, όμως, υποδηλώνουν παραδοσιακές πρακτικές ανυπακοής προς την κεντρική εξουσία και λαμβάνουν χώρα κυρίως στην ύπαιθρο.

Οι χωρικοί επιτίθενται βίαια εναντίον κρατικών οργάνων, κυρίως φοροεισπρακτόρων, αρνούμενοι την πληρωμή φόρων, εναντίον δικαστικών κλητήρων ή αστυφυλάκων με σκοπό την εκδίωξή τους, είτε αυτοί πηγαίνουν στα χωριά για να εισπράξουν οφειλές προς το δημόσιο, είτε προς την Τράπεζα, είτε

3. Για τον αντίκτυπο της σταφιδικής κρίσης σε Αθήνα και Πειραιά βλ. τη χαρακτηριστική αγόρευση στη Βουλή του βουλευτή Αττικής Ζυγομαλά: «...ήμεῖς οἱ ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεῖ ἀισθανόμεθα πολὺ περισσότερον τὴν σταφιδικὴν κρίσιν, παρ' ὅ,τι ἴσως αὐτοὶ οἱ σταφιδοκτήμενες, διότι σήμερον οἱ καταστηματάρχαι καὶ οἱ ἔμποροι καὶ οἱ βιομήχανοι οὐδὲ πληρώνουσι ἕνεκα τῆς σταφιδικῆς κρίσεως. Τὸ σταφιδικὸν ζήτημα εἶναι σήμερον τὸ μόνον τὸ ὁποῖον ἀπασχολεῖ ὀλόκληρον τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν», (*Ἐφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς, Περίοδος Π', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 65, βλ. και εφ. Ελλάς, αρ. φ. 121, 27 Φεβρουαρίου 1894*).

προς ιδιώτες ή για να εκτελέσουν κατασχέσεις κτημάτων ή σοδειάς, ή για να συλλάβουν οφειλέτες ή φυγοδικούς. Σε αυτές τις περιπτώσεις βιαιοπραγίες διενεργούνται εκατέρωθεν⁴.

Το νέο στοιχείο που κάνει την εμφάνισή του κατά τη διάρκεια της μεγάλης σταφιδικής κρίσης είναι οι καινοφανείς μορφές αγωνιστικών κινητοποιήσεων, στις οποίες συγκαταλέγονται οι συσπειρώσεις, οι ενέργειες και οι αντιδράσεις των σταφιδοπαραγωγών πληθυσμών, οι οποίοι διεκδικούν τα αιτήματά τους με σύγχρονες μορφές διαπραγματεύσεως. Σε αυτήν την κατηγορία εντάσσονται οι διάφορες οργανώσεις —γεωργικοί, κτηματικοί, εμπορικοί σύλλογοι και σωματεία— καθώς και τα παλλαϊκά συλλαλητήρια, τα ψηφίσματα και οι αναφορές προς την κυβέρνηση, τη Βουλή και τον βασιλιά, που εμπεριέχουν συγκεκριμένα αιτήματα και διεκδικήσεις. Στον αγώνα αυτόν, που διεξάγεται από κοινού από τους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου, συμμετέχουν όλα τα κοινωνικά στρώματα. Οι όποιες διαφορές δεν φέρνουν αντιμέτωπες κοινωνικές τάξεις, αλλά μόνον κάποιες επαγγελματικές ομάδες, όπως για παράδειγμα σταφιδοκαλλιεργητές και τοκογλύφους ή σταφιδοκαλλιεργητές και εμπορομεσάζοντες.

«...Τὸ σπουδαῖον εἶναι νὰ γίνῃ κάτι τι ὑπὲρ τῆς σταφίδος, τὸ κάτι τι δὲ αὐτό, τὸ ὁποῖον δὲν ἠθέλησεν ὁ Τρικιόπης νὰ κάμῃ, ἐξηναγκάσθη νὰ κάμῃ ὁ Δηλιγιάννης δι' ἐξεγέρσεως κολοσσιαίας τῆς κοινῆς γνώμης, ἥτις οὕτως ἀπεδείχθη παράγων ἄξιος προσοχῆς εἰς τὰ κυβερνητικὰ ζητήματα, τὰ μέχρι τοῦδε λυόμενα ἄνευ αὐτῆς»⁵. Το «κάτι τι» που πέτυχαν με τους συνεχείς αγώνες τους οι σταφιδικοί πληθυσμοί είναι η ψήφιση τον Ιούλιο του 1895 από την κυβέρνηση Θ. Δηλιγιάννη του νομοσχεδίου για την άρση μέρους του πλεονάσματος

4. Οι συνεχείς αρθρογραφίες των εφημερίδων αποτυπώνουν ανάγλυφα την έκρυθμη κατάσταση: «Ἐν Πύργῳ καὶ ἐν Ἡλείᾳ ἐν γένει ἐκηρύχθη δικαιοστάσιον. Οὐδεμία ἀπόφασις δικαστικὴ ἐκτελεῖται, δικαστικὸς δὲ κλητῆρ δὲν τολμᾷ νὰ ἐξέλθῃ πρὸς ἐκτέλεσιν οὐδὲ ἐὰν συνοδεύεται μὲ τάγμα ὀλοκλήρον χωροφυλάκων» (εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4633, 3 Ιανουαρίου 1895), «...εἰς τὸ χωρίον Ἅγιος Ἰωάννης σήμερον προΐαν δικαστικὸς κλητῆρ κατέσχε σταφιδόκαρπον χωρικοῦ, ἀπελθὼν δὲ ἀφῆκε φύλακας πρὸς φρουρῆσιν τοῦ καρποῦ. Οἱ χωρικοὶ μόλις μαθόντες τὴν κατάστασιν, συνῆλθαν συσσωματωμένοι ἐπετέθησαν κατὰ τῶν φυλάκων ἐκδιώξαντες τούτους, σωθέντας χάρις εἰς τὴν ὠκυποδίαν των. Δὲν παρέρχεται ἡμέρα, καθ' ἣν νὰ μὴ σημειωθῇ ὁμοειδὲς συμβάν...» (εφ. *Ἄστυ*, αρ. φ. 1717, 31 Αυγούστου 1895) ἢ «...ὀφειλέτην δημοσίου συλληφθέντα παρ' ἀστυνομικῶν ὀργάνων δυνάμει ἐντάλματος, πληθὸς ἀφῆρπασε χειρῶν ἀστυφυλάκων ἐρρωμένως ἀντιστάντων. Εὐτυχῶς οὐδὲν ἀπευκαταῖον» (εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4809, 1 Ιουλίου 1895), ἢ, ἐπίσης, «...Φοβούμεθα πολὺ αὐτὸ τὸ χυθὲν ἐν Ἡλείᾳ αἶμα... τὸ φοβούμεθα καὶ τὸ ἀποτροπιαζόμεθα. Ἄνθρωπος ὀφείλει εἰς τὸ δημόσιον. Ὅργανα τοῦ δημοσίου καταδιώκουν τὸν ὀφειλέτην. Καὶ τὸν σκοτόνουν, διότι... δὲν ἔχει νὰ πληρώσῃ» (εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4811, 4 Ιουλίου 1895· βλ. καὶ εφ. *Πελοπόννησος*, αρ. φ. 4359, 16 Νοεμβρίου 1903, αρ. φ. 4565, 14 Ιουλίου 1904).

5. Εφ. *Ἄστυ*, αρ. φ. 1668, 13 Ιουλίου 1895.

της σταφίδας μέσω του παρακρατήματος, μέσω δηλαδή της εισφοράς στα τελωνεία, συνήθως ενός ποσοστού 15% σε είδος επί της εξαγόμενης σταφίδας, το οποίο στη συνέχεια διοχετευόταν υποχρεωτικά στη βιομηχανία για να μετατραπεί σε μη εμπορεύσιμη προς βρώση ύλη (π.χ. σε οινόπνευμα).

Ας σημειωθεί, πάντως, ότι οι κάτοικοι των σταφιδοπαραγωγών περιοχών κατέκριναν και τα δύο μεγάλα κόμματα και τους αρχηγούς τους για την αδιαφορία με την οποία αντιμετώπιζαν το σταφιδικό ζήτημα: «Όλοι στρέφουν τὸν τρέμοντα δείκτην των πρὸς τὸ ἐρχόμενον, πρὸς τὸ ἔλθὸν φάσμα τῆς φτώχειας. "Όλοι ἐσιχάθησαν τὴν πολιτικὴν καὶ τοὺς πολιτικούς. "Όλοι νὰ μὴν ἀκούσουν οὔτε τὸ ὄνομα τοῦ Τρικοῦπη, τοῦ Δηλιγιάννη, τοῦ Ράλλη»⁶.

Το μέτρο του παρακρατήματος που είχε ξεσηκώσει θύελλα αντιδράσεων από μια μερίδα ενδιαφερομένων, ευνοούσε την πλειονότητα των κατοίκων των σταφιδοπαραγωγών περιοχών. Κατά τα τρία δε πρώτα έτη της εφαρμογής του είχε σημειωθεί ύψωση της τιμής της σταφίδας. Στη συνέχεια, όμως, άρχισε να εμφανίζεται και πάλι πτωτική τάση στις τιμές.

Λόγω της προΐούσης σταφιδικής κρίσεως οι βουλευτικές εκλογές του Απριλίου του 1899 διενεργήθηκαν μέσα σε ένα κλίμα οικονομικής δυσπραγίας αλλά και δυσπιστίας των κατοίκων των επαρχιών της Πελοποννήσου: «Άχρηματία πιέζει πάσας τὰς γεωργικὰς καὶ κτηματικὰς τάξεις... Καὶ ὅμως οἱ περιοδεύοντες πολιτικοὶ μας ἅλα αὐτὰ τὰ βλέπουν μὲ πλατωνικὰς συγκινήσεις», επισημαίνει στις αρχές της χρονιάς η εφημερίδα *Ακρόπολις*⁷.

Ο νέος πρωθυπουργός Γ. Θεοτόκης, που διαδέχθηκε τον Αλ. Ζαΐμη, άμέσως μετά από την εκλογή του δήλωσε ότι η τύχη των σταφιδοφόρων περιοχών ήταν στο στόχαστρο της κυβέρνησης. Πράγματι, σύντομα κατατέθηκε στη Βουλή το νέο νομοσχέδιο, το οποίο εκτός των άλλων ρυθμίσεων για την άρση της σταφιδικής κρίσης, οδήγησε στην ίδρυση της Σταφιδικής Τραπέζης τον Ιούνιο του 1899. Μέτοχοι της Τραπέζης, της οποίας η διάρκεια ορίστηκε για μια εικοσαετία, ήταν όλοι οι σταφιδοκτηματίες που εισέφεραν σταφιδόκαρπο μέσω τού εις είδος φόρου ή του εξαγωγικού δασμού.

Ωστόσο, ήδη από τις αρχές της σύστασης της Σταφιδικής Τραπέζης, άρχισαν να διατυπώνονται οι πρώτες αμφιβολίες ως προς τη χρησιμότητα και την αποτελεσματικότητά της. Πράγματι κατά τη διάρκεια της λειτουργίας της η Σταφιδική Τράπεζα δεν κατόρθωσε να εκπληρώσει την αποστολή της σύμφωνα με τις προσδοκίες των σταφιδοπαραγωγών. Έτσι οι σταφιδοπαραγωγοί πληθυσμοί εξακολουθούσαν να υποφέρουν από έλλειψη κεφαλαίων και πόρων. Σύμφωνα με μαρτυρίες των συγχρόνων, οι πόλεις ήταν (ανεχρωμένες) λόγω απουσίας κάθε εμπορικής συναλλαγής, ενώ πολλοί αγρότες στην ύπαιθρο αδυ-

6. Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4315, 7 Φεβρουαρίου 1894.

7. Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 6062, 22 Ιανουαρίου 1899.

νατούσαν να καλλιεργήσουν τα κτήματά τους, πολλώ δε μάλλον να πληρώσουν τα χρέη τους.

Και όλα αυτά συνέβαιναν στις πρώην ακμάζουσες περιοχές της Πελοποννήσου, όπου συνέρρεο ο χρυσός από την επικερδή εξαγωγή της σταφίδας, οπότε και οι πλούσιοι σταφιδέμποροι της Πάτρας και των άλλων πόλεων επιδείκνυαν τον πλούτο τους με την κατασκευή πολυτελών οικημάτων και δημοσίων κτιρίων, παρακολουθώντας θεατρικές παραστάσεις ή εισάγοντας πολλά και ποικίλα αντικείμενα για την πολυέξοδη διαβίωσή τους, συνήθειες που ακολουθούσαν κατά το δυνατόν και οι κάτοικοι κωμοπόλεων ή ακόμη και χωριών, εφόσον όλος ο κόσμος που πλαισίωνε την οικονομία της σταφίδας ευημερούσε.

Η βελτίωση του επιπέδου ζωής, αν όχι όλων των αγροτών τουλάχιστον μιας μεγάλης μερίδας, υποδηλώνεται με τα εξωτερικά σημεία του πλούτου, που άλλοτε ήταν ιδιον εξαιρετικών και μεμονωμένων περιστάσεων, όπως με ωραία σπίτια ή ακόμη και με νεοκλασικά μέγαρα, που κοσμούν ακόμη ορισμένα χωριά, με έπιπλα και αντικείμενα που συχνά εισάγονταν από το εξωτερικό, με μεταφορικά μέσα κ.λπ., ενώ σε πολλές πόλεις και κωμοπόλεις υπήρχαν πλήρη σχολεία, σύλλογοι, λέσχες, καφενεία και ωραία καταστήματα.

Χαρακτηριστικό του χώρου στον οποίο αναφερόμαστε είναι η διαρκής επικοινωνία μεταξύ πόλης και υπαίθρου, η οποία δεν επιτρέπει μια διχοτομική πρόσληψη στη σχέση αγροτικού-αστικού χώρου. Μέσω αυτής της αγωγής επικοινωνίας επιτυγχάνεται η πρόσληψη και η ανταλλαγή πολιτισμικών προτύπων, καθώς και η από κοινού αντιμετώπιση της σταφιδικής κρίσης με κοινή σύμπλευση και στόχους, όταν η σταφιδική κρίση πλήττει τις σταφιδοφόρες επαρχίες στο γύρισμα του 19ου αιώνα.

Οι σταφιδοπαραγωγοί πληθυσμοί δεν είχαν σταματήσει να αγωνίζονται διεκδικώντας συνεχώς τα αιτήματά τους, είτε αυτά αναφέρονταν στην εκ νέου κατ' έτος απαιτούμενη ψήφιση από τη Βουλή του νομοσχεδίου περί παρακρατήματος, είτε στο θέμα της αγροτικής πίστης, στην πάταξη της κερδοσκοπίας και τοκογλυφίας, στην αναστολή πληρωμής χρεών, κ.ά. Όπως αναφέρθηκε, ο δυναμισμός του σταφιδικού κοινωνικού κινήματος ανάγκασε το κράτος να ασκήσει παρεμβατική πολιτική, εγκαταλείποντας την τακτική αναβλητικότητας και κωλοσιεργίας (επιβολή παρακρατήματος, ίδρυση Σταφιδικής Τραπέζης κ.ά.).

Όμως τα όποια θετικά αποτελέσματα μειώνονταν κατά πολύ λόγω της πολυπλοκότητας των συμφερόντων των άμεσα ενδιαφερομένων μερών. Ωστόσο οι διαφορές που αναφύονταν δεν απέρρεαν από ταξικά συμφέροντα, αλλά από τα επί μέρους συμφέροντα των διαφόρων σταφιδοφόρων επαρχιών που πρόβαλλαν ιδιαίτερα αιτήματα, συχνά αντικρουόμενα μεταξύ τους. Ενώ υπήρχε ομοψυχία για πολλά από τα προτεινόμενα αιτήματα, όπως για θέματα αγροτικής πίστης, πάταξης της κερδοσκοπίας και τοκογλυφίας, αναστολής πληρωμής χρεών, κ.λπ., υπήρχε απόλυτη διάσταση απόψεων και συμφερόντων για το καί-

ριο αίτημα: το παρακράτημα. Ορισμένες επαρχίες και συγκεκριμένα αυτές που παρήγαν σταφίδα άριστης ποιότητας, δεν αποδέχονταν την ουσία του σχετικού νόμου, το παρακράτημα δηλαδή του 15% επί της εξαγόμενης σταφίδας, πράγμα που συνέφερε την πλειονότητα των σταφιδοπαραγωγών περιοχών, που παρήγαν σταφίδα κατώτερων ποιοτήτων και που είχαν πληγεί περισσότερο από τη σταφιδική κρίση⁸.

Έτσι από τη μια μεριά όλοι οι ενδιαφερόμενοι ζητούσαν από την κυβέρνηση τη λήψη άμεσων μέτρων προς επίλυση του σταφιδικού προβλήματος, ενώ από την άλλη οι σταφιδοφύρες επαρχίες χωρίζονταν σε δύο αντίπαλες παρατάξεις λόγω του παρακρατήματος, γεγονός που εμπλούτισε το λεξιλόγιο της εποχής με νέες λέξεις, όπως *παρακρατητικοί* και *αντιπαρακρατητικοί*.

Η πλειονότητα των σταφιδοπαραγωγών περιοχών είχαν ταχθεί υπέρ του παρακρατήματος. Στις παρακρατητικές επαρχίες Πατρών, Τριφυλίας, Ολυμπίας, σε ολόκληρη την Ηλεία και σε μεγάλο μέρος της Μεσσηνίας αγωνίζονταν με σθένος οι κάτοικοι για την επιβολή του. Τίτλοι όπως: «Συλλαλητήριο εν Πάτραις υπέρ τῆς παρακρατήσεως» ή «Ἡ Παρακράτησις. Ἀκούσατε οἱ ἀρμόδιοι. Ἄρατε τὸ πλεόνασμα», αναγράφονται στις τοπικές εφημερίδες αλλά και σε εκείνες της Αθήνας σε ημερήσια βάση⁹. Συνεχείς διαμαρτυρίες, κινητοποιήσεις και συλλαλητήρια υπέρ του παρακρατήματος, που κατέληγαν σε αναφορές, υπομνήματα και ψήφισμα προς κάθε αρμόδια αρχή, γίνονταν εκτός από την Πάτρα, στον Πύργο, σε όλες τις μεγάλες πόλεις και κωμοπόλεις της Ηλείας και σε πολλές της Μεσσηνίας, στα Φιλιατρά, στην Κυπαρισσία, στην Πύλο,

8. Καθημερινά πρωτοσέλιδα στις εφημερίδες διεκτραγωδούν την κατάσταση που επικρατεί στις σταφιδοπαραγωγούς περιοχές της Πελοποννήσου: «Ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς πείνης. Προσοχὴ εἰς τὴν Ἡλείαν. Χωριά γυμνητεύοντα καὶ πεινῶντα. Πάνδημοι ἀπειλαὶ κοινωνικῆς ἐξεγέρσεως... ἤκουσα παρὰ πλείστον ἀνθρώπων ὡσεὶ ἀπὸ ἐνὸς πεινῶντος στόματος τὴν ὀδυνηρὰν κραυγὴν τῆς πείνης ὡς ἤκουσα ἀναφανδὸν ἀπειλὰς καὶ παρρησία παρ' ἐπιστημόνων καὶ κτηματιῶν καὶ μικροκτηματιῶν καὶ ἐμπόρων καὶ ἱερέων καὶ ὅλων τέλους τοῦ ἐν Ἡλείᾳ κόσμου ἀνεξαρτήτως κοινωνικῆς θέσεως καὶ ἐπαγγέλματος καὶ φύλου, διότι καὶ αἱ γυναῖκες εἰς τὰ χωριά εἶναι ἐπαναστατημένα... δύνανται νὰ βεβαιώσω ὅτι ἡ ἐσχάτη δυστυχία μαστίζει τὸν Πύργον. Ἡ λεγομένη μεσαία τάξις καὶ ὁ λαὸς πάσχουν ἐξ ἴσου, ἂν θέλετε μάλιστα ἢ πρώτη ὑποφέρει περισσότερον...» (εφ. *Ἀκρόπολις*, αρ. φ. 4613, 22 Δεκεμβρίου 1894). Για την κατάσταση στα χωριά και τις κωμοπόλεις βλ. εφ. *Ἀκρόπολις*, αρ. φ. 4614, 23 Δεκεμβρίου 1894, αρ. φ. 4615, 24 Δεκεμβρίου 1894, αρ. φ. 4617, 26 Δεκεμβρίου 1894· εφ. *Ελλάς*, αρ. φ. 105, 10 Φεβρουαρίου 1894.

9. Εφ. *Ἀκρόπολις*, αρ. φ. 4766, 19 Μαΐου 1895, αρ. φ. 4767, 20 Μαΐου 1895, αρ. φ. 4740, 23 Μαΐου 1895: «Ἡ σταφίς. Ἡ σταφίς. Τὸ καθήκον τῆς νέας Βουλῆς. Νὰ περιορισθῇ ἢ ἀθρόα προσφορά», αρ. φ. 4669, 8 Φεβρουαρίου 1895: «Σταφιδικὰ τοῖς παρακρατησιομάχοις», αρ. φ. 4765, 18 Μαΐου 1895: «Πάντως παρακράτησις», αρ. φ. 4639, 9 Ιανουαρίου 1895: «Τὸ ἐν Πάτραις Συλλαλητήριον. Ἀνάθεμα. Τρομερὰ ἀγανάκτησις. Τὸ πρὸς τὸν Βασιλεῖα ψήφισμα».

στην Ολυμπία, στους Γαργαλιάνους, στη Γαστούνη, στα Λεχαινά, στην Αμαλιάδα, κ.ά.¹⁰.

Αντίθετα οι επαρχίες Αιγιαλείας, Καλαμών και Κορινθίας είχαν ταχθεί κατά της αφαιρέσεως του πλεονάσματος της σταφίδας. Το προπύργιο των αντιπαρακρατητικών ήταν το Αίγιο, όπου διοργανώνονταν τα παλλαϊκά, («πάνδημα») συλλαλητήρια της περιοχής¹¹. Οι κάτοικοι της επαρχίας Αιγιαλείας επειδή παρήγαν πάντα την καλύτερη ποιότητα σταφίδας —Βοστίτισης— δεν ήθελαν να υποβληθούν στην αφαίρεση μέρους του προϊόντος τους, θεωρώντας ότι αυτό πάντα θα είχε τη μεγαλύτερη ζήτηση στις αγορές κατανάλωσης και θα πουλιόταν σε καλές τιμές ακόμη και εν μέσω κρίσεως¹². Υποστήριζαν επίσης ότι λόγω της τεχνητής αύξησής της τιμής της σταφίδας, που θα γινόταν με την εφαρμογή του παρακρατήματος, άλλες περιοχές θα επωφελούνταν και θα επεξεύρειναν ακόμη περισσότερο τις σταφιδοφυτείες τους, ενώ οι ίδιοι δεν θα μπορούσαν να επωφεληθούν, μη διαθέτοντας πλέον άλλες καλλιεργήσιμες γαίες.

10. Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4322, 14 Φεβρουαρίου 1894, αρ. φ. 4323, 15 Φεβρουαρίου 1894, αρ. φ. 4812, 5 Ιουλίου 1895: «Πάτραι, Πύργος, Γαργαλιάνοι. Τὰ χθεσινὰ συλλαλητήρια». Η Μεσσηνία στο θέμα του παρακρατήματος ήταν διχασμένη. Μεγάλο τμήμα της είχε ταχθεί υπέρ του παρακρατήματος. Περιοχές όμως, όπως η επαρχία Καλαμών, που παρήγε καλής ποιότητας σταφίδα, ήταν πολέμια του παρακρατήματος. (Βλ. εφ. Καλαμών, *Λαϊκή*, που αρθρογραφούσε κατά του παρακρατήματος με το σύνθημα: «'Η σταφίς διὰ τῆς σταφίδου» (εφ. *Λαϊκή*, αρ. φ. 20(73), 20 Νοεμβρίου 1894, και αρ. φ. 21(74), 27 Νοεμβρίου 1894).

11. «Γενική εξέγερσις ὑπάρχει ἐνταῦθα κατὰ τοῦ τοιοῦτου ὀλεθριωτάτου διὰ τὴν Αἰγιαλείαν νομοθετικῷ μέτρῳ» (εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4315, 7 Φεβρουαρίου 1894, βλ. και *Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλῆς*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 49). Αλλά και όταν ψηφίστηκε για πρώτη φορά ο σταφιδικός νόμος ΒΤΘ' του 1895 για την επιβολή του παρακρατήματος, οι αντιπαρακρατητικές επαρχίες εξακολούθησαν να διακηρύσσουν τις αντιρρήσεις τους: «Μετὰ τὴν λύσιν. Τὸ φυσοῦν καὶ δὲν κρυώνει. Ποιοὺς ὠφελεῖ» (εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4822, 15 Ιουλίου 1895), γεγονός που επαναλαμβάνονταν και τα επόμενα χρόνια.

12. Μάλιστα ο βουλευτής της επαρχίας Αιγιαλείας Ανδρ. Παναγιωτόπουλος στη συνεδρίαση της Βουλῆς της 10ης Φεβρουαρίου 1894 ανέφερε ότι μετά το κλείσιμο της γαλλικής αγοράς η σταφίδα Αιγιαλείας, συναγωνιζόμενη εκείνη άλλων περιοχών, προτιμάται, υπονοώντας ότι, ενδεχομένως, η επαρχία του έβγαине οφελήμενη εν μέσω της μεγάλης κρίσεως που μάστιζε τις άλλες περιοχές (*Εφημερίς των Συνζητήσεων της Βουλῆς*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 52). Πβ. σχετικό άρθρο στην εφ. Ακρόπολις για την πόλη του Αιγίου: «Πτώχεια ἐκεῖ, πείνα, πένθος, παράπονα. Πλοῦτος ἐδῶ, περίσσεια, χαρά, εὐφροσύνη... Τὸ Αἶγιον πλοῦσιον, εὐσαρκες, με κοινωνικὴν κίνησιν, με ἐμπορικὴν κίνησιν, εὐθυμον, εὐχαριστημένον, ἐνθουσιασμένον. Προσθέσατε δὲ εἰς ὅλα αὐτὰ πόλιν ὠραίαν, πόλιν κομψήν, ἀπαστρέπτουσαν ἀπὸ εὐπρεπισμόν, με τὰς πρασινάδας της καὶ τὰ παλάτια της, τὴν εὐμάρειάν της, τὴν ἀπὸ ὄροπεδίου ὅπου εὐρίσκειται τερπνοτάτην ἄποψίν της, κι ἔχετε τὸν μοναδικὸν ἴσως —ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκονομικὴν καχεξίαν ὅλων τῶν ἄλλων πόλεων τῆς Ἑλλάδος— τόπον ὅστις δὲν αἰσθάνεται διόλου ἢ σχεδὸν διόλου τὴν οἰκονομικὴν παράλυσιν εἰς τὴν ὅποιαν παραδέρεται τὸ κράτος ὅλον» (εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4569, 8 Νοεμβρίου 1894).

Γι' αυτούς τους λόγους «πάντες ανεξαιρέτως οί Αίγιεῖς ἀποκρούουσι ἐντόνως τὸ προτεινόμενον μέτρον διὰ τὴν ἐπαρχίαν Αἰγιαλείας»¹³.

Επίσης οἱ κάτοικοι τῆς ἐπαρχίας Καλαμών κατέκριναν τὸ μέτρο τοῦ παρακρατήματος, ἀντικρούοντας τὴν πρόταση τοῦ ἐμπνευστῆ τοῦ Θ. Βουρλούμη με τὸ σκεπτικὸ ὅτι ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ παρακρατήματος θὰ περιόριζε τὸ εμπόριο. Ὡς μέτρα γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ προβλήματος ἀντιπρότειναν τὴ διεύρυνση τῶν αγορῶν κατανάλωσης τῆς σταφίδας μέσω τῶν ἐνεργειῶν ἐνὸς Ταμείου Ἀμύνης, τὴν προστασία τῆς ἐγχώριας βιομηχανίας ἀπόσταξης ἀπὸ σταφίδα καὶ τὴν μὴ καθολικὴ καλλιέργεια με σταφιδαμπέλους. Ἐπομένως «καὶ αἱ Καλάμια κατὰ τῆς παρακρατήσεως»¹⁴.

Ἡ ἐπαρχία Κορινθίας εἶχε ἐπίσης ταχθεῖ κατὰ τοῦ παρακρατήματος, υποστηρίζοντας ὅτι τὸ μέτρο τῆς ἀφαίρεσης τοῦ πλεονάσματος θὰ ἐπέφερε πρόσκαιρη μόνον βελτίωση τῶν τιμῶν, ἐνὸς μακροχρόνια θὰ καθιστοῦσε τὴν κρίση ἐντονότερη καὶ μονιμότερη¹⁵.

Ἄλλωστε, ὅπως δήλωσε ὁ βουλευτὴς Κορινθίας Σ. Κροκιδάς στὴ συνεδρίαση τῆς Βουλῆς τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1894, τὸ παρακράτημα δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ ἐφαρμοστεῖ σὲ ὅλες τὶς ἐπαρχίες, γιὰ τὸν ἀπλούστατο λόγο ὅτι ἡ ἐπαρχία τοῦ, ὅπως καὶ ἡ Αἰγιάλεια, δὲν εἶχαν γιὰ νὰ δώσουν περίσσειμα¹⁶.

Επὶ τοῦ προκειμένου, οἱ διαφορὲς ποὺ χώριζαν τοὺς σταφιδοπαραγωγοὺς πληθυσμοὺς λόγω τῶν κατὰ τόπους ἀντιτιθεμένων συμφερόντων ἦταν τόσο μεγάλες, ὥστε οἱ σύγχρονοί τοὺς νὰ κάνουν λόγο γιὰ «σωστὸν Πελοποννησιακὸν Πόλεμον μὲ ἐπικειμέναις δημηγορίας ἀλλὰ Θουκυδίδην»¹⁷.

13. Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4307, 26 Ἰανουαρίου 1894. Γιὰ τὰ ἀντιπαρακρατητικὰ συλλογητῆρια στο Αἶγιο βλ. καὶ εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4315, 7 Φεβρουαρίου 1894, βλ. καὶ εφ. *Ελλάς*, αρ. φ. 24, 19 Νοεμβρίου 1893: «Νέα ἐπιβουλὴ. Ἡ νέα φυλλοξήρα. Δήμευσις. Σταφιδοκτῆμονες προσοχῆ».

14. Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4322, 14 Φεβρουαρίου 1894.

15. Εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4314, 6 Φεβρουαρίου 1894 καὶ αρ. φ. 4591, 30 Νοεμβρίου 1894.

16. *Εφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Π', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσις 55.

17. Βλ. σχετικὲς ἀναφορὲς στὶς εφημερίδες *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4812, 5 Ἰουλίου 1895· αρ. φ. 4817, 10 Ἰουλίου 1895· εφ. *Ἄστυ*, 6 Ἰουλίου 1895: «Νέος Πελοποννησιακὸς Πόλεμος. Πρὸς τὸ παρὸν διεξάγεται διὰ τῶν ἀντιθέτων τηλεγραφημάτων... Ἄργότερον ἡμῶς δὲν εἶναι ἀπίθανον καὶ ἀλλέως, δι' ὄπλων ὀλιγώτερον εἰρηνικῶν καὶ μέσων βιασιότερων. Αἱ Πάτριαι, τὰ Φιλιατρά, ὁ Πύργος, ἡ Ἀχαΐα ὑπὲρ τῆς παρακρατήσεως. Ἡ Κόρινθος, τὸ Αἶγιο, ἡ Μεσσηνία κατὰ τῆς παρακρατήσεως. Καὶ δὸς τοῦ τηλεγραφήματα καὶ δὸς τοῦ διαμαρτυρήσεις. Καὶ δὸς τοῦ ἐκκλήσεις, καὶ δὸς τοῦ ἀπειλαί, ψηφίσματα, σταφιδικαὶ ἐκδρομαί. Τὴν δ' ἐπανάστασιν αὐτὴν ποῦτος τὴν ἐξήγειρεν; Ἡ ἔλλειψις γνώμης ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως...» (βλ. καὶ εφ. *Ἄστυ*, 8 καὶ 10 Ἰουλίου 1895· εφ. *Οικονομολόγος*, αρ. φ. 28, 19 Ἰουλίου 1895, αρ. φ. 30, 19 Αυγούστου 1895). Ὅπως δε ἀναφέρθηκε στὴ Βουλῆ: «...τὸ ζήτημα προσλαμβάνει φυλετικὰς διαστάσεις. Ἀχαιοὶ καὶ Ἡλῆιοι... Φυλαὶ κατὰ φυλῶν! Ἐνα εἶδος ἐμφυλίου Πελοποννησιακοῦ πολέμου». (*Εφημερίς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Περίοδος ΙΔ', Σύνοδος Α', Συνεδριάσις 38 καὶ 45).

Παράλληλα με τις κατά τόπους κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες, επιτροπές εκπροσώπων από τις σταφιδικές επαρχίες μετέβαιναν στην πρωτεύουσα προκειμένου να ενημερώσουν τον πρωθυπουργό, τους πολιτικούς αρχηγούς, τους βουλευτές και όλους τους αρμόδιους φορείς και να προβάλουν τα αιτήματά τους: «...όλος ο σταφιδόκοσμος εις τὴν πρωτεύουσαν. Διηρημένος κατὰ φρόνημα. Ὅχι πολιτικόν· ἀλλὰ σταφιδικόν. Διηρημένος καὶ ἀνταγωνιζόμενος. Ἀνταγωνιζόμενος ὑπὲρ τῆς περιουσίας του, ἀμυνόμενος ὑπὲρ τῆς ὑπάρξεώς του... τὰ τοπικὰ συμφέροντα ἐπιβάλλονται καὶ ἀπειλοῦν καὶ ἐκβιάζουσι τὴν θέλησιν τῆς Βουλῆς...»¹⁸.

Εφόσον δε το παρακράτημα έπρεπε να ψηφίζεται εκ νέου κάθε χρόνο από τη Βουλή, η ανασφάλεια των σταφιδοπαραγωγών περιοχών ήταν συνεχής, όπως συνεχείς ήταν και οι αντεργλήσεις. Ὅπως ήταν επόμενο κατά τις συζητήσεις στην Βουλή το σταφιδικό ζήτημα είχε περιβληθεί έναν άκρωσ τοπικιστικό χαρακτήρα: «Λείπει ἀληθῶς ἀπὸ τὰς διαφόρους προτάσεις ὁ κομματισμὸς, ἀλλ' ἀντ' αὐτοῦ ὑπέσιθλον ὁ τοπικισμὸς καὶ ἄλλα μὲν προτείνει ἡ Ἡλεία, ἄλλα ἡ Ἀχαΐα, ἄλλα ἡ Αἰγιάλεια, ἄλλα ἡ Μεσσηνία, ἄλλα ἡ Κορινθία», αναφέρει χαρακτηριστικά στη συνεδρίαση της Βουλῆς της 11ης Φεβρουαρίου 1894 ο πολέμιος του παρακράτηματος βουλευτής Ν. Παπαμιχαλόπουλος¹⁹.

Κατά τις θυελλώδεις συνεδριάσεις της Βουλῆς για το σταφιδικό ζήτημα, αναγγέλλονταν σε καθημερινή βάση οι κινητοποιήσεις στις σταφιδοπαραγωγούς επαρχίες, τα αιτήματα των άμεσα ενδιαφερομένων, τα ψηφίσματα των συλλαλητηρίων, των συλλόγων, των σωματείων κ.λπ., που αφορούσαν στην επίλυση του προβλήματος και που περιλάμβαναν αλληλοσυγκρουόμενες προτάσεις: «Κατ' επαρχίας δὲ φαίνεται ὅτι ὑπάρχουσι αὐτῶν τῶν σταφιδοπαραγωγῶν ἀντίθετα συμφέροντα, ὧν ἡ ἡχὼ ἀναγκάζονται νὰ γίνωνται οἱ ἀτυχεῖς βουλευταὶ καὶ ἐναντίον τῶν πεποιθήσεών των»²⁰.

18. Εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4813, 6 Ιουλίου 1895, πβ. και αρ. φ. 4812, 5 Ιουλίου 1895: «Πάτρας, Πύργος, Γαργαλιάνοι. Τὰ χθεσινὰ συλλαλητήρια. Ταραχή καὶ συγκίνησης. Ἐρχονται, ἔρχονται καὶ ἀπ' ἐκεῖ».

19. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 53. Βλ. άρθρο με τίτλο «Βαβυλωνία» στην εφ. Ακρόπολις, αρ. φ. 4318, 10 Φεβρουαρίου 1894: «Εἰς τὴν Βουλὴν κτίζεται Πύργος Βαβέλ. Πύργος ἀπὸ σταφίδα. Τηλεγραφήματα ἐξ Αἰγίου κατὰ τῆς παρακρατήσεως. Ἄλλα ὑπέρ. Ἀπὸ τὰς Πάτρας ἄλλο νομοσχέδιον. Ὁ κ. Καραπάνος ἰδικόν του σχέδιον. Ἡ ἀξίωματικὴ ἀντιπολίτευσις ὡσαύτως. Ὁ κ. Δηλιγιάννης κάτι θὰ ἐτοιμάξῃ καὶ αὐτός, πλὴν ἐὰν ἀρκεσθῇ νὰ δηλώσῃ ὅτι πρέπει νὰ γείνουσι τὰ ἀντίθετα τῶν ὑπὸ τοῦ κ. Τρικυόπῃ προτεινομένων. Ὁ κ. Παυλόπουλος ὑπέβαλε καὶ αὐτὸς χθὲς ἄλλο νομοσχέδιον. Καὶ ἀπὸ τὴν σύγχυσιν αὐτῆν γλωσσῶν καὶ ἰδεῶν περιμένετε νὰ βγῇ τίποτε καλόν, τίποτε πρακτικόν, τίποτε ὠφέλιμον, τίποτε σωστικόν τίποτε συνήγορον ἐπὶ τέλους, ἔστω καὶ μικρὸν μπάλωμα. Καὶ ὅμως ἤμποροῦσε νὰ γίνῃ κάτι...».

20. Εφ. Ελλάς, αρ. φ. 102, 7 Φεβρουαρίου 1894, βλ. και *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλῆς*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδρίασις 49.

Ταυτόχρονα, τόσο από τις παρακρατητικές όσο και από τις αντιπαρακρατητικές επαρχίες, εκτός από τα ψηφίσματα που αποστέλλονταν στη Βουλή με τα αντίστοιχα αιτήματα, διαβιβάζονταν ανάλογες εντολές και προς τους βουλευτές τους καθορίζοντας τη στάση που θα έπρεπε να κρατήσουν κατά τις συνεδριάσεις για το σταφιδικό στη Βουλή και ιδιαίτερα για τη στάση τους κατά τις συζητήσεις του νομοσχεδίου για το παρακράτημα²¹. Έτσι σύνηθες ήταν το φαινόμενο να χωρίζονται οι Πελοποννήσιοι βουλευτές σε δύο αντιτιθέμενες παρατάξεις όχι σύμφωνα με την κομματική τους ένταξη στα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα, αλλά σύμφωνα με τα ιδιαίτερα συμφέροντα των επαρχιών τους στο σταφιδικό θέμα και σύμφωνα με τις επιταγές των ψηφοφόρων τους.

Για παράδειγμα ο αντιπολιτευόμενος βουλευτής Άγγελος Πετραλιάς δήλωσε κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 31ης Ιανουαρίου 1894 ότι «καίτοι πολέμιος τῆς πολιτικῆς τῆς παρουσίας Κυβερνήσεως, ἐν τούτοις ὑπέλιπον εἰς τὴν φωνὴν τῶν συμπολιτῶν μου Ἑλλείων, οἱ ὅποιοι πεινώσιν ἔνεκα τοῦ ἐξευτελισμοῦ τῆς σταφίδος, τὸν ὅποιον ἐξευτελισμὸν ἐδημιούργησεν ἡ Κυβέρνησις διὰ τῆς ἀσυγγνώστου ἀδιαφορίας της, συντελῶν εἰς τὸν καταρτισμὸν τῆς ἀπαρτίας, θὰ ὑποστῆρίζω τὸ ὑποβληθὲν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως νομοσχέδιον»²².

Η συζήτηση του σταφιδικού ζητήματος κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 29ης Νοεμβρίου 1894 υπήρξε το αποκορύφωμα του τοπικισμού, όταν ο ικανότερος ρήτωρ του κοινοβουλίου κατά του παρακράτηματος βουλευτής Αιγιαλείας Παναγιωτόπουλος χαρακτήρισε το σταφιδικό θέμα «ὡς πάλιν τῶν σταφιδοφόρων ἐπαρχιῶν ἐξ ὧν αἱ παράγουσαι κακὴν ποιότητα (Ἑλεία, Πάτρα, Τριφυλία, Πυλία, Μεσσηνία) λέγουσιν πρὸς τὰς παραγούσας καλὴν (Κορινθία, Αἰγιάλεια, Μεσσηνία)»: «κάμετε τόπον νὰ τοποθετήσωμεν καὶ ὀλίγον ἰδικὸν μας πρᾶγμα». Ο ίδιος βουλευτής συνέχισε την αγόρευσή του καταφερόμενος

21. Βλ. την εντολή των Πυργίων προς τους βουλευτές τους, που ανακοινώθηκε κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 5ης Δεκεμβρίου 1894: «Ἐὰν ἡ φωνὴ σας δὲν κατισχύσῃ, ἀποχωρήσατε ἐκ τῆς Βουλῆς, διότι οὐδὲν ἐναπομένει πρὸς ἀντιπροσώπευσιν, ἡ ἔνδεια πλήρης, πείνα ἀπελπιστική. Πρὸ τοιαύτης καταστάσεως ἀντιπροσωπεία δὲν χωρεῖ. Τὰ πτώματα δὲν ἀντιπροσωπεύονται...» (*Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Δ', Συνεδριάσις 26*).

22. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Γ', Συνεδριάσις 43*. Βλ. και τα δύο τηλεγραφήματα της Σταφιδικής Επιτροπής Πατρών προς τους βουλευτές τους: «Σᾶς συγχαίρομεν μετὰ τῆς λοιπῆς σταφιδικῆς Ἑλλάδος διότι ὑπεράνω συμφέροντος κόμματός σας ἐθέσατε φλέγοντα συμφέροντα ἐπαρχίας σας καὶ λοιπῆς σταφιδικῆς Ἑλλάδος καὶ διὰ τῆς ἐν Βουλῇ παρουσίας καὶ δράσεώς σας συντελεῖτε εἰς ἐπιψήφισιν σταφιδικοῦ νομοσχεδίου». Επίσης: «Πολὺ μᾶς ἐλύπησεν ἡ κατὰ τὴν ἑναρξίν τῶν συνεδριάσεων τῆς Βουλῆς ἀπουσία σας. Ἐξακολουθοῦμεν πιστεύοντες ὅτι δυστυχία ἐπαρχίας σας καὶ ἐν γένει σταφιδικῆς Ἑλλάδος σᾶς συγκινεῖ καὶ ὅτι καθ' ἃ ὑπεσχέθητε ἀφίνοντες κατὰ μέρος κομματισμὸν θ' ἀποβλέψητε εἰς ἐπείγοντα συμφέροντα ἐπαρχίας σας καὶ θὰ συντελέσητε εἰς ἐπιψήφισιν σταφιδικοῦ νομοσχεδίου» (εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 4313, 2 Φεβρουαρίου 1894).

σφόδρα κατά του παρακρατήματος «ώς μέτρου κοινωνιστικού»²³. Την άποψη αυτή αντέκρουσε κατά την επόμενη συνεδρίαση της Βουλής της 30ής Νοεμβρίου 1894, ο βουλευτής Πατρών Ρικάκης, διευκρινίζοντας ότι κοινωνισμός σημαίνει όταν ομάδα ανθρώπων επιδιώκει να πάρει την περιουσία άλλων, ενώ στην προκειμένη περίπτωση με το παρακράτημα προσφέρεται περιουσία²⁴.

Αρκετά χρόνια αργότερα (Μάιος 1904) μέσα στη δίνη του σταφιδικού ζητήματος εξακολουθούσε να υφίσταται ένας υπέρμετρος τοπικισμός που χώριζε τις σταφιδοπαραγωγούς περιοχές ανάλογα με την ποιότητα σταφίδας που παρήγαν. Οι μόνιμοι πολέμιοι του παρακρατήματος επιδίωκαν να ψηφιστεί διαφορετικό παρακράτημα για τις περιφέρειές τους που παρήγαν ανώτερες ποιότητες σταφίδας, αίτημα που αν γινόταν δεκτό θα ήταν σε βάρος των περιοχών που παρήγαν σταφίδα κατώτερης ποιότητας. Όπως επισήμανε ο Α. Θεοδορίδης: «Αν όμως παρόμοιοι έπαρχιακαί βλέψεις ήθελον ποτέ επικρατήσει, ως μᾶς έπιτραπή νά εἰπωμεν ὅτι κατά τήν ἡμέραν ἐκείνην, ἡ σημαία ἢ κυματίζουσα εἰς τὸ Βουλευτήριον θά ἦτο κάπως περιττή καί θά ἠδύνατο νά ἀντικατασταθῇ δι' ἐκείνων τῆς Ἀττικῆς, Κορινθίας, Αἰγιαλείας, Ἡλείας, κ.τ.λ., ὡς εἶδος ἐπαρχιακῶν μπαϊρακίων»²⁵.

Στο μεταξύ οι σοδιές απούλητης σταφίδας σωρεύονταν όλο και πιο απειλητικά με αποτέλεσμα οι σταφιδοπαραγωγοί πληθυσμοί να βρίσκονται σε συνεχή αναβρασμό χωρίς να επιτυγχάνεται η άρση των οικονομικών αδιεξόδων. Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα των Καλαμών *Καθημερινή* ανέφερε στις 9 Ιουνίου 1899 ότι το σταφιδικό ζήτημα ομοιάζε με το γλωσσικό, επειδή και τα δύο παρέμεναν άλυτα²⁶.

Μερικά χρόνια αργότερα, κατά το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, το σταφιδικό ζήτημα άρχισε να χάνει την οξύτητά του για πολλούς λόγους, ο σημαντικότερος από τους οποίους ήταν η μετανάστευση στην Αμερική και η αστυφιλία. Την ίδια περίοδο σηματοδοτείται η αρχή μιας νέας εποχής για τη χώρα. Οι κλυδωνισμοί που είχε προκαλέσει η σταφιδική κρίση έγιναν σταδιακά αισθητοί με την εμφάνιση νέων μορφών οικονομικής εκμετάλλευσης και κοινωνικών ανακατατάξεων.

23. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Δ', Συνεδριάσεις 19 και 21.

24. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, Περίοδος ΙΓ', Σύνοδος Δ', Συνεδριάσεις 22.

25. Βλ. άρθρο του Α. Θεοδορίδου με τίτλο: «Σταφίδες Ἀριστοκρατικάι - Σταφίδες Λαϊκάι. Ὁ τοπικισμός εἰς τήν σταφίδα», στην εφ. *Ακρόπολις*, αρ. φ. 7989, 31 Μαΐου 1904.

26. Εφ. *Καθημερινή* (Καλαμών), αρ. φ. 32, 9 Ιουνίου 1899.